

Νίκος Λιανός, αρχιτέκτων, Επ. Καθηγητής ΤΑΜ-ΔΠΘ.

Μορφολογικά χαρακτηριστικά των κτηρίων της παλιάς πόλης της Ξάνθης.

Ο πολεοδομικός ιστός της πόλης: μια σύντομη μορφολογική προσέγγιση.

Η πρώτη φάση οικοδόμησης της σημερινής Παλιάς Πόλης τοποθετείται στα 1830-1845 και ειδικότερα μετά από τους καταστρεπτικούς σεισμούς του Μαρτίου και του Απριλίου του 1829. Οικοδόμοι από τη Δυτική Μακεδονία και την Ήπειρο, προσκλήθηκαν τότε και άρχισαν να ανοικοδομούν εκκλησίες, οικίες και δημόσια κτήρια, διατηρώντας κατά μεγάλο μέρος τον παλαιότερο πολεοδομικό ιστό της πόλης. Η δεύτερη φάση οικοδομικής ανάπτυξης της Ξάνθης, τοποθετείται μετά την καταστροφή της Γενισέας (1870), και τη μεταφορά του διοικητικού κέντρου της περιοχής στην πόλη. Την ίδια εποχή, ολοκληρώνεται η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινούπολης (1891) και η περίοδος 1870–1910 θεωρείται η εποχή της οικονομικής άνθησης για την πόλη, με αποτέλεσμα την συνακόλουθη έντονη οικοδομική δραστηριότητα.

Η παλιά πόλη είναι κτισμένη αμφιθεατρικά με φυσικό όριο προς βορρά τους πρόποδες του βουνού Γέρακα, ανατολικά το ποταμό Κόσσινο και δυτικά τις απότομες υψομετρικές διαφορές του εδάφους. Η μορφολογία του πολεοδομικού ιστού της πόλης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των μεσαιωνικών περιτειχισμένων οικισμών, στους οποίους η ανάπτυξη του δικτύου των δρόμων παρουσιάζει μια διαχρονική εξέλιξη. Γνώμονας για αυτό υπήρξε η άνετη και ταχύτερη διαδρομή προς τα κυριότερα σημεία του οικισμού, όπως την ακρόπολη, τις πύλες εισόδου-εξόδου και τα σημαντικά κτήρια, σε συνάρτηση πάντα με το ανάγλυφο του εδάφους. Έτσι, η ακανόνιστη και "δαιδαλώδης" εκ πρώτης όψεως σημερινή διάταξη των δρόμων είναι αποτέλεσμα συνεχούς διεργασίας και όχι μιας ad hoc χάραξης τύπου ιπποδάμειου συστήματος ή της εξέλιξης του *cardo et decumanus* ενός ρωμαϊκού στρατοπέδου όπως π.χ. της

κοντινής Αδριανούπολης. Το ατελείστο αρχικά "χωρίον", όπως αποκαλείται η Ξάνθη

σε χρυσόβουλο το 1083, περιτειχίζεται και θεωρείται πλέον φρούριο επί της εποχής της αυτοκρατορίας των Αγγέλων, δηλαδή από το 1185. Η μη ορθοκανονική διάταξη των δρόμων εντός του οχυρωμένου οικισμού, έχει σαν αποτέλεσμα τη συνεχή εναλλαγή των οπτικών φυγών των δρόμων της πόλης, με τις γωνίες των σπιτιών να προεξέχουν και να δεσπόζουν, ελέγχοντας κάθε πέρασμα για καθαρά αμυντικούς αρχικά σκοπούς (άμυνα εντός των τειχών) και τη μετεξέλιξή τους σε στοιχείο κοινωνικής επικοινωνίας αργότερα, μέσω των παραθύρων των σαχνισιών.

Φωτ. Η συνεχής εναλλαγή των οπτικών φυγών των δρόμων της πόλης είναι από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πόλης.

Αντίστοιχα συμβαίνει και με τις πλατείες και γενικότερα τα πλατώματα που δημιουργούν οι δρόμοι, όπου μπορεί κανείς να παρατηρήσει τις διασταυρώσεις των δρόμων να γίνονται με ένα σύστημα εντελώς αντίθετο απ' το σύγχρονο.

Από τον 19^ο αιώνα και μετά, είναι σχεδόν κανόνας οι διασταυρώσεις των δρόμων μεταξύ τους και με τις πλατείες να τέμνονται κάθετα, με αποτέλεσμα να δίνεται μια αίσθηση προέκτασης του χώρου και τονισμού των ανοιγμάτων στη περίμετρο των πλατειών που έτσι εμφανίζονται ακόμη μεγαλύτερες. Πριν όμως την εφαρμογή του ορθοκανονικού συστήματος, υπήρχε η

αντίθετη συνήθεια. Κάθε δρόμος συναντούσε τον επόμενο υπό γωνία ανάλογα με την κλίση ή το ανάγλυφο του εδάφους και η συνέχειά του διακόπτονταν από την όψη κάποιου κτηρίου που δέσποζε στο τέλος του. Η συνέχειά του λίγες φορές ήταν ορατή εκ των προτέρων, αλλά οι όψεις των κτηρίων που δέσποζαν στον οπτικό άξονα, επέτρεπαν έμμεσα να υπονοηθεί η ύπαρξη της επόμενης διασταύρωσης- συνέχειας της πορείας.

Με το σύστημα αυτό δίνεται η εντύπωση ύπαρξης ενός ενιαίου μετώπου κατοικιών περιμετρικά των οικοδομικών νησίδων και δημιουργείται η ένα συνεχές και κλειστό σύνολο, σε αντίθεση με το ιπποδάμειο σύστημα, όπου τα όρια των οικοδομικών τετραγώνων καθορίζονται με σαφήνεια.

Φωτ. Χαρακτηριστικές είναι οι διασταυρώσεις των δρόμων της Παλιάς Πόλης ανά δύο, τρεις ή και περισσότερους, υπό τυχαία γωνία, που εξυπηρετεί τις ανάγκες μετακίνησης. Στα σημεία συνάντησης των δρόμων, τα κτήρια συνήθως καταλαμβάνουν θέσεις κάθετες προς τα σημεία φυγής, "φράζοντας" το οπτικό πεδίο και δεν επιτρέπουν τη δημιουργία μεγάλων οπτικών αξόνων, αλλά ταυτόχρονα αφήνουν και να υπονοηθεί η ύπαρξη διεξόδου-διασταύρωσης με τον επόμενο δρόμο.

Η διάταξη αυτή των δρόμων, άλλοτε εφαρμοσμένη με πλήρη σαφήνεια και άλλοτε μερικώς, θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια ενσυνείδητη εφαρμογή των αρχών της "παλιάς πολεοδομίας" στη παλιά πόλη της Ξάνθης. Εύκολα διαπιστώνει κανείς, ότι αυτή η χάραξη των δρόμων, τόσο στις διασταυρώσεις μεταξύ τους όσο και με τις πλατείες, δε διασπά το περίγραμμά των όψεων των κτηρίων και δεν αφήνεται κανένα κενό που να προξενεί δυσάρεστη εντύπωση. Στην Ξάνθη, αποτέλεσμα των παραπάνω είναι να διαμορφώνεται ο πολεοδομικός

ιστός της παλιάς πόλης από ένα δίκτυο εξαιρετικά ακανόνιστων οικοδομικών συνόλων-νησίδων, με κύριο χαρακτηριστικό το κλειστό καμπυλόμορφο περίγραμμα που σχηματίζεται από συνεχή μέτωπα των κατοικιών

Φωτ.. τοπική διασταύρωση δρόμων στη Π. Πόλη της Ξάνθης. Η συνέχειά του δρόμου διακόπτεται από τον όγκο του κτιρίου που δεσπόζει και ταυτόχρονα ελέγχει το πέρασμα. Χαρακτηριστική είναι η χάραξη της γωνίας με την οποία εξέχουν και περιστρέφονται τα σαχινί σε σχέση με το ισόγειο, προκειμένου τα ανοίγματά τους εξυπηρετούν αυτό το σκοπό. Ταυτόχρονα, οι όψεις των κτηρίων που δέσποζαν στον οπτικό άξονα, επέτρεπαν έμμεσα να υπονοηθεί η ύπαρξη της επόμενης διασταύρωσης- συνέχειας της πορείας.

ή με την εναλλαγή τους με τις υψηλές μάντρες των αυλών.

Η συστηματική τυπολογική κατάταξη των περίκλειστων αυτών οικοδομικών νησίδων δεν έχει ουσιαστικά νόημα, διότι όπως εξεξηγήθηκε παραπάνω, τα σχήματά τους δεν έχουν συλληφθεί στο σχεδιαστήριο, αλλά έχουν γεννηθεί βαθμιδών *in natura*. Έτσι, σημαντικό ρόλο για τον καθορισμό των ορίων κάθε συνόλου έπαιξε η γεωμορφολογία του χώρου σε συνδυασμό με τις ανάγκες λειτουργίας του οικισμού. Με τον τρόπο αυτό επιτεύχθηκε η βέλτιστη σύνδεση των κύριων σημείων του οικισμού (π.χ. οι πύλες του κάστρου, οι πλατείες, τα δημόσια κτήρια) που ταυτόχρονα με την δημιουργία μικρών ή μεγαλύτερων πλατειών συνθέτουν ένα πλήθος από εναλλασσόμενες εικόνες και εντυπώσεις, που αξιοποιούνται σοφά με την τοποθέτηση κτηρίων δημόσιου χαρακτήρα (εκκλησίες, κρήνες κ.α.). Στις περιοχές με ομαλή κλίση εδάφους τα οικοδομικά σύνολα είναι μεγαλύτερα (νότια και κεντρική περιοχή), ενώ στις περιοχές με

πιο έντονες υψομετρικές καμπύλες τα αντίστοιχα οικοδομικά σύνολα παρουσιάζονται μικρότερα

Γενικά μορφολογικά χαρακτηριστικά των κτηρίων της παλιάς Ξάνθης.

Λόγω της μικρής έκτασης του οικισμού και των περιορισμένων ορίων του¹, η δόμηση είναι αρκετά πυκνή και τα σχήματα των οικοπέδων συνήθως τραπεζιοειδούς μορφής. Στις κατόψεις των κτηρίων γίνεται μια προσπάθεια τετραγωνισμού των χώρων και τα εμβαδά των κατοικιών είναι συνήθως 80μ² περίπου. Οι κατοικίες των εύπορων αστών, ήταν μεγαλύτερες συνήθως με εμβαδόν που κυμαίνεται από τα 150 έως τα 180μ² περίπου². Η κύρια όψη τοποθετείται συνήθως πάνω στην οικοδομική γραμμή, ενώ στις μεγαλοαστικές κατοικίες λόγω ύπαρξης μεγάλου οικοπέδου δημιουργείται μικρό προκήπιο, δίνοντας έτσι έμφαση στη συνήθως μεγαλοπρεπή είσοδο. Στα κτήρια της μεσαίας αστικής τάξης, το μήκος της κύριας όψης των κτηρίων κυμαίνεται μεταξύ 6 και 10 μέτρα, ενώ στις περιπτώσεις πλουσιότερων κατοικιών το μήκος της όψης φτάνει τα 17 ακόμη και τα 20 μέτρα³. Σε ειδικές περιπτώσεις, όπως στα κτήρια "εν σειρά"⁴, το συνολικό μήκος της όψης είναι αρκετά μεγαλύτερο⁵.

Τα κτήρια στην παλιά πόλη της Ξάνθης είναι συνήθως μονώροφα ή διώροφα και σε ελάχιστες περιπτώσεις τριώροφα⁶.

Οι παραδοσιακού τύπου κατοικίες του 19^{ου} αιώνα, εμφανίζονται με έναν ή με δύο

ορόφους ή με υπερυψωμένο ισόγειο και όροφο⁷. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις υπάρχει ένας ημιυπόγειος αποθηκευτικός χώρος που συνδυάζεται με μεσοπάτωμα. Το ύψος των παραδοσιακών διώροφων κατασκευών είναι περίπου 6-7μ. ενώ στα μεγάλα αρχοντικά μπορεί να φθάσει τα 8-10 μ. χωρίς τη στέγη και σε συνδυασμό με κλίσεις του εδάφους. Τέλος, υπάρχει και ένας μεγάλος αριθμός μονώροφων λαϊκών κατοικιών, ισόγειων ή με ημιυπόγειο που το ύψος τους (χωρίς τη στέγη) κυμαίνεται στα 3-4 μ.

Οι πολυτελείς αστικές κατοικίες των αρχών του 20^{ου} αιώνα, αποτελούνται συνήθως από ισόγειο και δύο ορόφους ή από ισόγειο και όροφο με υπερυψωμένο υπόγειο. Το ύψος των κτηρίων αυτών κυμαίνεται από 8.5 έως 10μ., χωρίς τη στέγη.

Στα κτήρια δημόσιας χρήσης, οι ορόφοι συνήθως δεν ξεπερνούν τους τρεις, και το μέγιστο ύψος μπορεί να φθάνει τα 13.5-14μ. χωρίς τη στέγη (Δημαρχείο). Το εμβαδόν κάλυψης των είναι αρκετά μεγάλο⁸. Τα κτήρια αυτά εμφανίζονται ιδιαίτερα επιβλητικά σε σχέση με την κλίμακα των κατοικιών, τόσο όσον αφορά το ύψος και το εμβαδόν της κάλυψης τους, όσο και το πλαστικό διάκοσμό τους.

Η κατοικία, αποτελούσε την κύρια χρήση των κτηρίων στην παλιά πόλη της Ξάνθης. Σε λίγες περιπτώσεις παρατηρείται η χρήση του ισόγειου σαν κατάσταση, ή σαν αποθηκευτικός χώρος, ή σαν χώρος επεξεργασίας φύλλων καπνού⁹. Στην κατηγορία των δημόσιων κτηρίων υπάγονται τα διοικητικά κτήρια, τα θρησκευτικά

¹ Πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη ότι οικισμός από τη βυζαντινή εποχή περικλείετο από τείχη.

² Το εμβαδόν του αρχοντικού του Μουζαφέρ Μπέη φθάνει τα 230 μ² περίπου.

³ Όπως οι κατοικίες Κουγιουμτζόγλου στη συνοικία της Μητροπόλεως

⁴ Όπως τα Μιχαλογλείκα στη συνοικία Αγ. Βλασίου που αποδεικνύουν την άμεση σχέση και την επιρροή που ασκούσαν οι σύγχρονες αρχιτεκτονικές αντιλήψεις στα μεγάλα αστικά κέντρα όπως Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολη και την πρώτη προσπάθεια εφαρμογής τους στην Ξάνθη.

⁵ Στην περίπτωση των Μιχαλογλείκων φτάνει τα 30μέτρα περίπου ενώ στις κατοικίες Κουγιουμτζόγλου, τα 20μ. περίπου.

⁶ Το μέγιστο ύψος συνήθως ανέρχεται στα 12μ. μη συμπεριλαμβανομένης της στέγης.

⁷ Μοναδική ίσως περίπτωση τριώροφου κτιρίου κτισμένο σε επίπεδο έδαφος αποτελεί το αρχοντικό του Μουζαφέρ Μπέη.

⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται: Μητροπολιτικός ναός 485 μ² περίπου, Δημαρχείο, Ματσίβεια Σχολή με 360 μ², ναός του Αγ. Γεωργίου με 367 μ².

⁹ Η νέα φάση ανάπτυξης που περνάει η Ξάνθη τα τελευταία χρόνια, έχει σαν αποτέλεσμα την αλλαγή χρήσης πολλών κατοικιών σε καταστήματα (κυρίως ψυχαγωγικού ενδιαφέροντος), με αποτέλεσμα όχι μόνο την περαιτέρω εκδίωξη των κατοίκων από την Παλιά Πόλη, αλλά και ριζική τροποποίηση των κατόψεων των κτηρίων.

κτήρια, τα εκπαιδευτικά κτήρια καθώς και κτήρια κατοικιών που στεγάζουν σήμερα δημόσιες λειτουργίες (μέγαρο Σακρούτσου, Δημαρχείο, παιδικός σταθμός, υπηρεσίες του Πανεπιστημίου).

Στην κατηγορία των εμπορικών κτηρίων εντάσσονται τα καταστήματα, τα εργαστήρια, και οι χώροι αναψυχής και κοινωνικών συναθροίσεων. Τα κτήρια αυτά έχουν ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία που καθορίζονται από τη χρήση τους (είσοδος-έξοδος των πελατών, μεγάλα ανοίγματα – βιτρίνα στην όψη, κλπ) καθώς και γενικότερα από τη λειτουργία του χώρου (αποθήκη, εργαστήρια, κ.α.). Τα καταστήματα είναι εύκολα αναγνωρίσιμα με το χαρακτηριστικό λεπτό

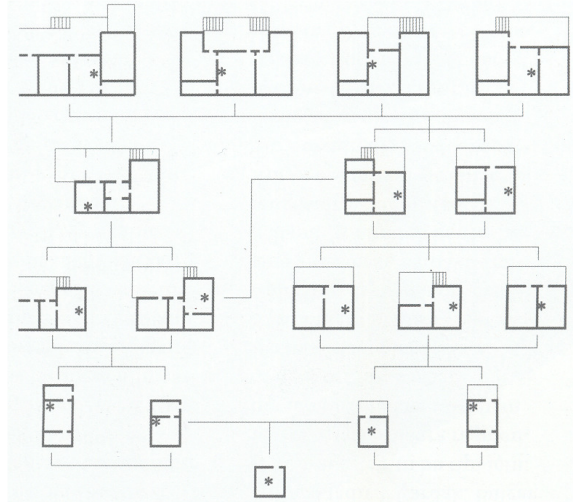
Φωτ. Χαρακτηριστική διασταύρωση στη Παλιά Πόλη της Ξάνθης.

και συνήθως διακοσμημένο κιονίσκο από χυτοσίδηρο που έδινε την δυνατότητα γεφύρωσης του απαιτούμενου μεγάλου ανοίγματος (χωρίς να παρενοχλεί αισθητικά την βιτρίνα και τα προϊόντα που εκθέτονταν σε αυτή), καθώς και τη λαξευτή πέτρα που συνήθως χρησιμοποιούταν για την οριοθέτηση των ανοιγμάτων των παραθύρων και των θυρών.

Ανάλυση των μορφολογικών στοιχείων των κτηρίων και τυπολογική κατάταξή τους.

Η παλιά πόλη παρουσιάζει ενδιαφέρουσες αρχιτεκτονικές εφαρμογές που αναφέρονται όχι μόνον σε κτίσματα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής του βορειοελλαδικού χώρου κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, αλλά και στην υλοποίηση κτηρίων εμπνευσμένων από τα αρχιτεκτονικά ρεύματα που επικρατούσαν στην κεντρική Ευρώπη και στο ελεύθερο

Ελληνικό κράτος κατά τα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Φωτ. Ενδεικτική εξέλιξη τύπων παραδοσιακών κατοικιών.

Κατά τη διάρκεια της σύνταξης της μελέτης για την προστασία, αποκατάσταση και αξιοποίηση του παραδοσιακού οικισμού της Πόλης της Ξάνθης¹⁰ οι μελετητές υιοθέτησαν μια σχηματική κατάταξη προσπαθώντας να εντάξουν τον κτηριακό πλούτο της πόλης σε κυρίαρχους μορφολογικούς τύπους. Όπως όμως αναφέρουν και οι ίδιοι, το πλήθος των μορφολογικών τάσεων και των συνδυασμών των κτηρίων είναι πολύ μεγάλο και τα όρια μεταξύ των κατηγοριών κάποτε γίνονται ασαφή. Έτσι στη μορφολογική αναγνώριση ενός κτηρίου ο κυρίαρχος χαρακτήρας του πρέπει να εντοπίζεται ως πρώτο στοιχείο κατάταξης και τα ιδιαίτερα επιμέρους χαρακτηριστικά που δηλώνουν επιδράσεις, δάνεια από άλλες μορφολογίες ή μεταβατικούς χαρακτήρες να εκφράζονται ως ειδικός προσδιορισμός¹¹.

Στη γενική αυτή κατάταξη, (η οποία ακολουθείται και από άλλους μελετητές), διακρίνονται σχηματικά τέσσερις μεγάλες κατηγορίες κτισμάτων: ο παραδοσιακός, ο

¹⁰ Γ. Καρανίκας και άλλοι, Μελέτη για την προστασία-αποκατάσταση και αξιοποίηση του παραδοσιακού οικισμού της Πόλης της Ξάνθης, *Θρακικά Χρονικά* τ. 46/1992.

¹¹ Κ. Θεοχαρίδου – Β. Κολώνας, “Παλιά Ξάνθη, το παραδοσιακό κτιριακό απόθεμα και τα προβλήματα προστασίας και αποκατάστασης του”, Επιστημονικό συνέδριο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές*, Ρόδος 1993,σελ.171-190.

αστικός (λόγιος), ο λαϊκός τύπος και οι σύγχρονες κατασκευές

Στον *Παραδοσιακό τύπο* κατατάσσονται τα κτήρια που από κατασκευαστική και μορφολογική άποψη παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά της κοινής βορειοελλαδίτικης-ή Μακεδονικής όπως ονομάζεται επίσης αρχιτεκτονικής παράδοσης.

Τα πιο παλιά παραδοσιακά σπίτια που διασώζονται ακόμη, πρέπει να κτίστηκαν μετά το σεισμό του 1829 και μέχρι και το τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα¹². Έχουν πολλά όμοια μορφολογικά στοιχεία με τα σπίτια της Μακεδονίας και της Ηπείρου, πράγμα που δικαιολογείται από τη γνωστή κινητικότητα των οικοδομικών σιναφιών από τα παραδοσιακά μαστοροχώρια της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας προς όλη τη Βόρεια Ελλάδα, αλλά και από τις μαρτυρίες για μαζικότερες μετεγκαταστάσεις από τις περιοχές αυτές προς την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη¹³.

Από δομική άποψη τα κτήρια αυτά, αποτελούν οικοδομικούς οργανισμούς με κατακόρυφα φέροντα στοιχεία από πέτρινες τοιχοποιίες στη θεμελίωση και το ισόγειο και ξυλόπηκτους τοίχους στον όροφο. Τα θεμέλια και οι τοιχοποιίες είναι κατασκευασμένες από αργολιθοδομή με συνδετικό κονίαμα από πηλό, ενώ οι τοιχοποιίες σε τακτά διαστήματα φέρουν ενισχυτική οριζόντια ξύλινη περίδεση με ζευγάρια ξυλοδέσμων (*hatil*).

Η ύπαρξη αποτιμήσεων στις εξωτερικές γωνίες των πέτρινων τοίχων του ισογείου, εκλαμβάνεται πλέον σαν μορφολογικό-διακοσμητικό στοιχείο, αφού σε πολλές περιπτώσεις δεν δικαιολογούν τον λειτουργικό τους χαρακτήρα.

Τα στοιχεία πλήρωσης των κενών της ξυλόπηκτης τοιχοποιίας (τσατμάδες) του

σκελετού, μπορεί να είναι πηλόπλινθοι, ή πηγάκια ή πλεκτά κλαδιά (μπαγδατί) επιχρισμένα με σοβά επίσης από πηλό¹⁴.

Ο όροφος είναι πολύ πιο ελαφρύς, ενώ παράλληλα, ο ξύλινος σκελετός επιτρέπει μια ελευθερία στη σύνθεση της όψης που εκφράζεται με συγκεκριμένες αναλογίες μέσω των σχέσεων των κενών με τα πλήρη αλλά και των αναλογιών των ίδιων των ανοιγμάτων, όπου η συνήθης σχέση του πλάτους προς το ύψος είναι 1:2.

Συχνά η όψη του κεντρικού χώρου του ορόφου διαμορφώνεται με πολλαπλά παράθυρα τα οποία στις απλούστερες περιπτώσεις, έχουν λιτές ξύλινες κάσες (μπασιά). Σε πιο προσεγμένες κατασκευές οι κάσες πλαισιώνονται με λεπτό γείσο που στο άνω άκρο του παραθύρου μετατρέπεται σε καταέτιο γείσο και δημιουργεί μικρό αέτωμα. Σε άλλες περιπτώσεις, αντί για τις αετωματικού τύπου απολήξεις, η ξυλεπένδυση των ανοιγμάτων διακοσμείται με καμπύλα στοιχεία.

Το *σαχνισί*¹⁵ είναι το κύριο μορφολογικό χαρακτηριστικό των παραδοσιακών κτηρίων. Ταυτόχρονα όμως ικανοποιεί βασικές λειτουργικές ανάγκες (πρόσθετος ωφέλιμος χώρος στον όροφο, τετραγωνισμός της κάτοψης, έλεγχος εισόδου-δρόμου κ.α.) της παραδοσιακής κατοικίας.

Το προεξέχον τμήμα των *σαχνισιών* υποβαστάζεται από καμπύλα ξύλα

¹⁴ Μία παραλλαγή στην κατασκευή των τσατμάδων της Παλιάς Ξάνθης είναι η συχνή χρήση αργολιθοδομής (προφανώς λόγω της άφθονης ύπαρξης της λόγω της γεινιάσης της πόλης με τον Κόσυνθο) αντί για πηλόπλινθους (πετρόκτιστοι τσατμάδες), περίπτωση που συναντούμαι κυρίως στη Ξάνθη και που αλλού σπανίζει.

¹⁵ Το *σαχνισί* ή προεξοχή αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο της μακεδονικής αρχιτεκτονικής. Παρόμοια στοιχεία συνηθίζονταν και στην αρχαία ελληνική οικία. Οι Βυζαντινοί όμως έκαναν κατάχρηση του ηλιακού εξώστη και σε Νεαρά του Λέοντος ΣΤ' αναφέρεται: «προς υπαίθρον και ως αν τις είποι προσκηνίων Θεατηρίων, ά και προς μόνην και υπαέρων απόλαυσιν επινενοήται και την επανουμίαν εκ του ήλιου, ηλιακά προσαγορευόμενα», πρβλ. Ν. Μουτσόπουλου, *Μακεδονική αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 223-227

¹² Η παλαιότερη γραπτή χρονολόγηση που υπάρχει σε κτήριο της Ξάνθης θεωρείται αυτή του 1841.

¹³ Τους μαστορες από την περιοχή της Ηπείρου και της Δυτ. Μακεδονίας τους ονόμαζαν «κουδαραίους», ενώ αυτούς από την περιοχή της Θράκης (Ανδριανούπολη, Διδυμότειχο κ.α.) τους ονόμαζαν «δουλγκέρηδες». Ενδεικτική είναι η επιγραφή με τα ονόματα των Ηπειρωτών μαστόρων Δημήτριο και Μοράβα Μαργαρίτη (1880) που υπάρχει σε κεντρικό χάνι στη πόλη.

(παγιάντες), που φέρουν διακοσμητικές λαξεύσεις στα άκρα τους, ενώ αργότερα αυτά καλύπτονταν με σοβά ή χρησιμοποιούνταν περίτεχνες μεταλλικές αντηρίδες.

Ιδιαίτερο διακοσμητικό στοιχείο των σαχνισιών είναι η τοποθέτηση στις ακμές τους ξύλινων κιονίσκων στους οποίους παρατηρείται τριμερής διαίρεση: βάση, κορμός και στέψη. Οι κίονες αυτοί τοποθετούνται στις ακμές των προεξοχών και συνδέονται οριζόντια στη βάση της προεξοχής. Το ύψος τους σταματά λίγο πριν από τη στέγη, όπου υπάρχει και διακοσμητικό επίκρανο.

Φωτ. Η διάσπαση του προεξέχοντος όγκου των σαχνισιών σε επίπεδα με τη χρήση διακοσμητικών ξύλινων στοιχείων στις ακμές

Εκτός από το διακοσμητικό ρόλο των ξύλινων αυτών ταινιών, ουσιαστικός λόγος ύπαρξής τους είναι η διάσπαση του προεξέχοντα όγκου σε επίπεδα, καθιστώντας τον έτσι πιο ανάλαφρο και κατά συνέπεια αισθητικά αποδεκτό¹⁶. Είναι προφανές ότι με τα παραπάνω προσδίδονται ιδιαίτερα ραδινές αναλογίες σ' αυτές τις κατασκευές.

Τα οριζόντια κατασκευαστικά στοιχεία των παραδοσιακών κατοικιών διαμορφώνονται από τα ξύλινα πατώματα και ξύλινες στέγες.

Οι στέγες προεξέχουν έντονα από την τοιχοποιία. Στην απόληξή τους φέρουν οριζόντιο γείσο που καλύπτει τις απολήξεις των ζευκτών, ενώ συνήθως είναι εμφανής η

ξύλινη κατασκευή της. Η προεξοχή της στέγης στα τέλη του 19^{ου} αι. περιορίζεται σημαντικά και στο σημείο της ένωσης της με την κάθετη τοιχοποιία καλύπτεται με αρκετά πλούσιο και αισθητικά βαρύ γείσο.

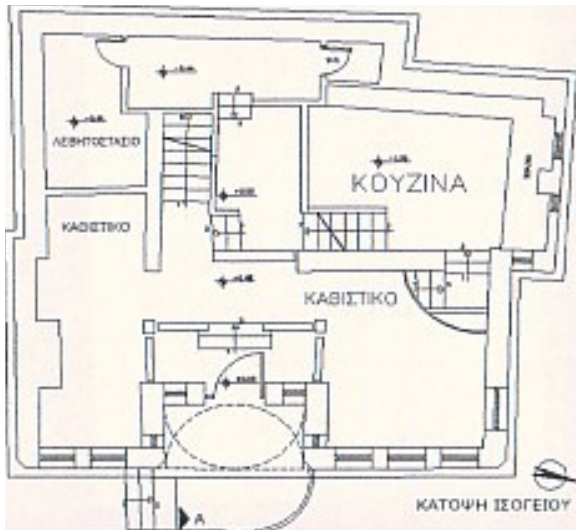
Η επικεράμωση γινόταν με κεραμίδια βυζαντινού τύπου, ενώ αργότερα συνηθισμένη ήταν η αντικατάστασή τους με κεραμίδια γαλλικού και τελευταία με ρωμαϊκού τύπου.

Τα παραδοσιακά κτήρια της Ξάνθης επηρεάζονται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από αντίστοιχα παραδείγματα του βαλκανικού χώρου¹⁷ αλλά και του νεοκλασικισμού της νότιας Ελλάδας, με αποτέλεσμα την ελαχιστοποίηση ή την κατάργηση των σαχνισιών και την υιοθέτηση πιο συμμετρικών μορφών. Την ίδια περίπου εποχή, στον ευρύτερο Βαλκανικό χώρο, αναπτύσσεται η τάση της χρήσης στην όψη ζωγραφικού διάκοσμου με γεωμετρικά ή φυτικά θέματα λιτού αρχιτεκτονικού χαρακτήρα σε συνδυασμό με χρονολογίες κατασκευής και αρχικά ονομάτων ιδιοκτητών. Οι κυριότεροι χώροι που διακοσμούνται στις όψεις είναι τα γείσα και τα τμήματα των τοίχων ανάμεσα και κάτω από τα παράθυρα. Στην Ξάνθη η τάση αυτή εφαρμόζεται όχι μόνον στις κατοικίες παραδοσιακού τύπου, αλλά και σ' αυτές με εκλεκτικιστικά μορφολογικά στοιχεία.

Οι παραδοσιακές κατοικίες, αποτελούν τις πρωϊμότερες κατασκευές του οικισμού. Η κάτοψη τους διακρίνεται από μεγάλη ελαστικότητα, που επιτρέπει την προσαρμογή του κτίσματος στο σχήμα του οικοπέδου και με σωστό προσανατολισμό.

¹⁶ Αντίστοιχες περιπτώσεις προσπάθειας διάσπασης του όγκου στην αρχιτεκτονική υπάρχουν πολλές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δυναμική αντίληψη των γραμμών που υιοθετεί η Art Nouveau. Η χρήση των κιονίσκων γενικεύεται από τον 19^ο αι. και θεωρείται επίδραση του νεοκλασικού ρεύματος που βρισκόταν σε χρήση στη ελεύθερη Ελλάδα.

¹⁷ Το καμπύλο αέτωμα που συναντούμε στον άξονα ε εισόδου σε μερικές κατοικίες είναι χαρακτηριστικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής των Βαλκανίων, ιδιαίτερα ανεπτυγμένο στη περιοχή της Φιλιππούπολης της σημερινής Βουλγαρίας.

Η διάταξη των χώρων βασίζεται στην επίλυση της σύνθεσης μεταξύ ενός κεντρικού χώρου (χαγιάτι ή δοξάτος ή τσαρδάκι ή σάλα) και υπόλοιπων χώρων που εξυπηρετούσαν τις άλλες λειτουργίες κάθε σπιτιού. Η θέση του κεντρικού χώρου σε σχέση με την πρόσοψη, τον κύριο άξονα του σπιτιού και τη διάταξη των δωματίων κατά μήκος μιας ή περισσότερων πλευρών, χαρακτηρίζει τους διάφορους τύπους παραδοσιακής κατοικίας.

Οι εναλλαγές αυτές παρουσιάζουν μια σημαντική ποικιλία τύπων και παραλλαγών που στο μεγαλύτερο μέρος τους έχουν ήδη καθοριστεί και εφαρμόζονται από τον 18^ο αιώνα. Οι προσαρμογές όμως στα νέα ρεύματα, όπως ο συμμετρικός τύπος, που επικρατούν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στον βαλκανικό, χώρο είναι ιδιαίτερα αισθητή στην ανοικοδόμηση της παλιάς Ξάνθης μετά το σεισμό του 1829.

Στον *αστικό τύπο* (που συχνά αναφέρεται και σαν *λόγιος τύπος*¹⁸) κατατάσσονται τα κτήρια που τα μορφολογικά τους στοιχεία και η τυπολογική κατάταξη τους επηρεάζεται

¹⁸ Συνήθως ο όρος "λόγιος" αναφέρεται στη διάνοξη (πρβλ. λεξικό του Γ. Μπαμπινιώτη) και οι κατ' επέκταση συνειρμοί δεν πρέπει να αφορούν κτήρια, άσχετα αν υπονοείται ο όρος έντεχνος. Επειδή αυτά τα κτήρια ανήκαν στις αστικές οικογένειες τις εποχής πιστεύω ότι ο όρος "αστικός" χαρακτηρίζει καλύτερα αυτό το τύπο κτισμάτων.

άμεσα τόσο από τα αντίστοιχα δυτικά πρότυπα του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, όσο και από το νεοκλασικό ρεύμα που επικρατούσε στην ήδη ελεύθερη Ελλάδα μέσω της αναβίωσης και της δογματικής προσέγγισης της αρχαιότητας.

Ο εκλεκτισμός¹⁹, το "διεθνές" κίνημα που αναπτύχθηκε στην αρχιτεκτονική του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, ουσιαστικά λόγω της δημιουργικής στείροτητας αλλά και της συγκεχυμένης κοινωνικοοικονομικής κατάστασης της εποχής, θα οδηγηθεί στον δανεισμό των μορφών και στην ανάδειξη των ρυθμών του παρελθόντος.

Στην Ξάνθη, το νέο αυτό ρεύμα έκφρασης θα φθάσει μέσω των εύπορων εμπόρων, λόγω των διασυνδέσεων τους με την Ευρώπη, αλλά και από τα μεγάλα αστικά κέντρα του ευρύτερου χώρου όπως τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, τη Φιλιππούπολη κ.α.

Ο συγκερασμός των παραπάνω επιδράσεων σε συνδυασμό και με την υπάρχουσα αξιόλογη παραδοσιακή αρχιτεκτονική των χρόνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καταλήγει όχι μόνο συνύπαρξη των διαφόρων αρχιτεκτονικών ρευμάτων στον ίδιο χώρο, αλλά πολλές φορές και στον επηρεασμό και την συνύπαρξή τους στο ίδιο κτήριο.

Παρόλο που ο εκλεκτισμός εισάγει νέες μορφές και τεχνικές, η συγχώνευση τους με τις παραδοσιακές πρακτικές σύντομα επέρχεται και εφαρμόζεται κυρίως σε κτήρια της μεσοαστικής τάξης. Έτσι τα στοιχεία του πολύχρωμου τουρκομπαρόκ περιορίζονται και θα συνυπάρξουν με νεοκλασικές επιρροές που προέρχονται κυρίως από το ελληνικό κράτος μέσω των κοινοτήτων στην αρχή και μέσω μιας κρατικής πολιτικής στη συνέχεια. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι το σημερινό πλούσιο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο της πόλης. Σαυτό είναι έκδηλη η συνύπαρξη παραδοσιακών στοιχείων που εκφράζουν το δίλημμα της κοινωνίας μεταξύ ενός δοκιμασμένου τύπου σπιτιού και στη τάση για διαφοροποίηση, επίδειξη, και

¹⁹ Ο εκλεκτισμός σαν όρος αναφέρεται και σαν εκλεκτικισμός επαναδανειζόμενοι τον όρο από την αγγλική γλώσσα (eclecticism).

σημαίνουσα εκπροσώπηση στο δομημένο περιβάλλον, που εκφράζεται μέσω μιας ευρωπαϊζουσας όψης²⁰.

Από τυπολογική άποψη, κυρίαρχο στοιχείο της αστικής κατοικίας στη Ξάνθη είναι πάλι ένας κεντρικός χώρος, η σάλα, που συνδυάζεται άμεσα με την κυρία είσοδο και το κεντρικό κλιμακοστάσιο. Επιδιώκεται έτσι η συμμετρία στην κάτοψη και τα υπόλοιπα δωμάτια τοποθετούνται κατά μήκος ή περιμετρικά της σάλας. Ανάλογα, με τη θέση του εσωτερικού κλιμακοστασίου ή την ύπαρξη χώρου, που συνδέει τους βοηθητικούς με τους κυρίως χώρους της κατοικίας, (σε συνάρτηση και με τις εκάστοτε ανάγκες του ιδιοκτήτη, το σχήμα του οικοπέδου κλπ.), δημιουργούνται οι διάφορες παραλλαγές του αστικού τύπου, που αποτελούν εξαιρετικά δείγματα αρχιτεκτονικής έμπνευσης.

Στις όψεις των αστικών κτηρίων παρατηρούμε και εδώ την επιδίωξη της συμμετρίας. Ως άξονας χρησιμοποιείται ο χώρος που συνδέει την είσοδο με το κεντρικό κλιμακοστάσιο, ενώ η χρήση πρόσθετων στοιχείων (όπως η έντονη διακόσμηση της εισόδου, εξώστες, αετωματικές απολήξεις κ.α.), βοηθούν στο τονισμό του άξονα αυτού. Το μέτρο του ρυθμού επανάληψης των ανοιγμάτων (κενών) και της τοιχοποιίας (πλήρων) είναι συγκεκριμένο και συνίσταται στην τακτή εναλλαγή τους. Τα υπέρθυρα πολλές φορές διακοσμούνται με τριγωνικά και καμπύλα γείσα. Άλλα διακοσμητικά στοιχεία είναι οι ταινιόμορφες σειρές από τούβλο, που συνήθως περιγράφουν τα κύρια δομικά στοιχεία και τις ζώνες των όψεων, καθώς και η απομίμηση της λιθοδομής με σοβά στις γωνίες του κτιρίου, σε μια προσπάθεια αισθητικής έκφρασης, εξωτερίκευσης της κατασκευής.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος περιορίζεται και το χρώμα παύει να παίζει τον καταλυτικό του ρόλο. Εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων (π.χ. οικίες Κουγιουμτζόγλου, Μεταξά) η χρωματικές επεμβάσεις αναφέρονται πλέον σε γραμμικές υπογραμμίσεις των πλαισίων των ανοιγμάτων και των δομικών στοιχείων,

όπως η απομίμηση της ισόδομης τοιχοποιίας, σύμφωνα με τα νεοκλασικά πρότυπα. Στις όψεις επιχειρείται η διάσπαση των επιφανειών με χρήση διάχωρων που αναδεικνύονται τόσο με τη διαφοροποίηση του υλικού όσο, και του χρώματος. Τα αστικού τύπου κτήρια²¹, διακρίνονται και από κατασκευαστική άποψη λόγω των προηγμένων για την εποχή τους οικοδομικών εφαρμογών. Η χρήση βιομηχανοποιημένων υλικών (βιομηχανικά τούβλα και κεραμίδια και μεταλλικά στοιχεία πρότυπων διατομών), αλλά και ο τρόπος εφαρμογής τους (κατασκευή ισχυρών τοιχοποιιών με χρήση μεταλλικών ελκυστήρων, μεταλλικούς δοκούς διατομής I με πεπλατισμένους θόλους από οπτόπλινθους στα δάπεδα κ.α.), αποτελούν ενδεικτικά στοιχεία της εξέλιξης και της άμεσης επαφής της πόλης με τα κεντροευρωπαϊκά και μικρασιατικά μεγάλα αστικά κέντρα.

Ο τύπος της λαϊκής κατοικίας.

Οι κατασκευές αυτές υιοθετούν συνήθως απλοποιημένα στοιχεία, τόσο του αστικού (νεοκλασικά-εκλεκτικιστικά), όσο και του παραδοσιακού αρχιτεκτονικού λεξιλογίου. Κατ' επέκταση, παρόλο που είναι κτήρια κατοικίας για χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, δεν υστερούν σε θέματα αρχιτεκτονικής σύνθεσης και η χρήση οικείων μορφολογικών στοιχείων γίνονταν μέσα από τη σοφία του λαϊκού μάστορα με κριτήριο την εξεύρεση των πιο οικονομικών λύσεων. Βασικό συνθετικό κριτήριο αποτελεί και εδώ το ημιυπαίθριο χαγιάτι και η σχέση του με τα δωμάτια και τους λοιπούς λειτουργικούς χώρους. Τα λοιπά μορφολογικά στοιχεία, όπως το σαχνισί, τα κενά και τα πλήρη, η βάση, ο κορμός και στέγη καθώς και τα δομικά στοιχεία (λίθινη βάση, ξύλινος σκελετός στον όροφο, ξύλινη στέγη κ.α.), είναι κοινά γνωρίσματα και συναντώνται τόσο στο λαϊκό-παραδοσιακό, όσο και στο αστικό κτήριο.

Στην κατηγορία κτηρίων του λαϊκού τύπου κατατάσσονται γενικότερα κατασκευές με απλοποιημένα μορφολογικά-διακοσμητικά

²⁰ Κ. Θεοχαρίδου – Β. Κολώνας, *op.cit.*, σ.176

²¹ Που δεν αποκλείεται η δημιουργία τους και από επιστήμονα αρχιτέκτονα ή μηχανικό

στοιχεία, που ακολουθούν τύπους και κατασκευαστικούς τρόπους κοινούς στην τοπική παράδοση.

Οι σύγχρονες κατασκευές.

Σ'αυτές κατατάσσονται όλα τα κτήρια που στην κατασκευή τους έγινε χρήση οπλισμένου σκυροδέματος, όπως οι σύγχρονες μονώροφες και διώροφες κατασκευές και πολυώροφες πολυκατοικίες. Οι τελευταίες δίνουν και τη χαρακτηριστική σημερινή μορφή στις νέες ή "ανακαινιζόμενες" συνοικίες της πόλης.

Γενικά συμπεράσματα.

Από τη δεύτερη τριακονταετία του 19^{ου} μέχρι και την πρώτη τριακονταετία του 20^{ου} αιώνα, παράλληλα με την κατασκευή των παραδοσιακών κατοικιών που επικρατούσε μέχρι τότε στη Οθωμανική αυτοκρατορία, παρατηρείται και η σταδιακή αύξηση εφαρμογής ευρωπαϊκών αστικών αρχιτεκτονικών προτύπων, λόγω των κοινωνικών αλλαγών και κυρίως της αστικοποίησης της ζωής. Η μελέτη της εξέλιξης της κατοικίας μέσα στον αστικό χώρο της παλιάς πόλης της Ξάνθης δείχνει την έντονη αλληλοεπίδραση και τη συνύπαρξη των διαφορετικών προτύπων των κυριότερων αρχιτεκτονικών ρευμάτων της εποχής. Από την τυπολογική μελέτη των κατόψεων συμπεραίνουμε ότι ορισμένα στοιχεία αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της παραδοσιακής μορφολογίας, ενώ άλλα είναι κοινά τόσο στην "παραδοσιακή" όσο και στη "αστική" κατοικία. Κύρια διαφοροποίηση μπορεί να θεωρηθεί το ότι στην παραδοσιακή τυπολογία το κλιμακοστάσιο τοποθετείται συνήθως στο πλάι, ενώ στις αστικές τυπολογίες στον άξονα του κτηρίου. Οι παραδοσιακές μορφές (που προϋπήρχαν) δέχτηκαν σταδιακά την επίδραση των νέων ρευμάτων βασισμένων στην ανάπτυξη νέων κοινωνικών αστικών αντιλήψεων. Έτσι η συμμετρία και γενικά η ύπαρξη ενός κυρίαρχου άξονα στην κάτοψη και την όψη της αστικής κατοικίας, (με διάφορες παραλλαγές) αποτέλεσε το πρότυπο έκφρασης της δυναμικά

ανερχόμενης αστικής τάξης μέσω της υφαρπαγής των κλασικών μορφών.

Ολοκληρώνοντας θα πρέπει να γίνει μια μικρή αναφορά στους λαϊκούς μαστόρους που είναι και οι ανώνυμοι αρχιτέκτονες της Παλιάς Πόλης. Η χρήση των πολυάριθμων μορφών και των ρυθμών απ' αυτούς και το εκάστοτε «πάντρεμά» τους, αποδεικνύει αναμφίβολα την ικανότητα τους. Εργαζόμενοι στο περιβάλλον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έπρεπε να εξυπηρετούν τόσο τις ανάγκες και τις συνήθειες του κατακτητή, όσο και των πλούσιων αστών, σε συνδυασμό πάντα με το φυσικό περιβάλλον, τις ανάγκες των ανθρώπων και τα δομικά υλικά.

Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η υλοποίηση στη πόλη της Ξάνθης της σύνθεσης τόσο των παραδοσιακών όσο και των αστικών πρότυπων, που τόσο σε πολεοδομική όσο και σε αρχιτεκτονική κλίμακα αποτελεί ένα μοναδικό σύνολο.

Ξάνθη 4/2004